

VIRTUELE GEMEENSCHAPPEN



Illustratie 1: De virtuele gemeenschap www.bookcrossing.com komt samen in Amsterdam. © E-mile, 20 april 2004.

Onderdeel: Oriëntatie Nieuwe Media
Groep: 20
Docent: Martijn de Waal
Opleiding: Media & Cultuur
Instelling: Universiteit van Amsterdam

Datum: 10 mei 2005
Auteur: Anne Helmond

Trefwoorden: virtuele gemeenschap, computer-mediated-communication, sociaal kapitaal, online sociale netwerken.

Samenvatting: Dit paper beschrijft het debat over de sociale effecten van de virtuele gemeenschap op onze sociale netwerken. Hiervoor is er aandacht voor de kenmerken en de verschillen tussen de offline en de online (virtuele) gemeenschap en tevens is er aandacht voor de virtuele gemeenschap als vorm van een nieuwe offline gemeenschap.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding.....	1
Paragraaf 1: De gemeenschap.....	3
1.1 De offline gemeenschap.....	3
1.2 De online gemeenschap.....	4
1.3 De verschillen en overeenkomsten tussen de offline gemeenschap en de online gemeenschap.....	5
Paragraaf 2: De virtuele gemeenschap als vormer van nieuwe offline gemeenschappen.....	7
Conclusie.....	8
Bibliografie.....	9

INLEIDING

Met de komst van het internet ontstond er een debat over de potentiële effecten ervan op onze sociale netwerken. Aan de ene kant zien we critici als Robert Kraut, die in 1998 in zijn studie vond dat hoe meer men gebruik maakt van het internet, hoe minder communicatie er binnen de familie plaatsvindt, hoe kleiner de lokale sociale netwerken van de betreffende personen zijn en hoe meer gevoelens van eenzaamheid en depressie er zijn.¹ Er kleven echter enkele bezwaren aan het onderzoek zoals het ontbreken van een controle groep. Er wordt ook geen aandacht besteed aan eventuele externe factoren, buiten het internet om, die kunnen bijdragen aan het verminderde sociale contact. Tenslotte betrof het een groep vrij nieuwe internetgebruikers die tevens vrij weinig familieleden en vrienden hadden die ook toegang tot het internet hadden.

Norman Nie en Lutz Erbring publiceerden in 2000 de resultaten van hun onderzoek, aan het Stanford Institute for the Quantitative Study of Society, naar de effecten van het internet op de samenleving. Ook zij concludeerden dat hoe meer tijd men besteed op het internet, hoe meer men het contact met de sociale omgeving verliest.² Het onderzoek houdt echter geen rekening met het feit dat er verschillende typen internet gebruikers zijn en dat mensen om verschillende redenen gebruik maken van het internet. Opvallend aan het onderzoek is ook dat de tijd die aan de telefoon wordt doorgebracht wel tot sociaal contact wordt gerekend en de tijd die op het internet wordt doorgebracht niet. Nie geeft aanvullend daarop een zeer interessant waardeoordeel over het gebruik van internet, en dan met name e-mail, als communicatiemiddel:

Most Internet users use e-mail, and undoubtedly have increased their "conversations" with family and friends through this medium, he said. "E-mail is a way to stay in touch, but you can't share a coffee or a beer with somebody on e-mail or give them a hug," he said.³

De onderzoekers beschouwen het internet opmerkelijk genoeg als een minderwaardige vorm van communicatie. Benschop stelt hier echter het onderzoek van Postmes tegenover dat een heel ander beeld laat zien:

Via computernetwerken is het wel degelijk mogelijk om emoties uit te wisselen en affectieve relaties aan te gaan. Mensen lijken bij computergemedieerde communicatie zelfs een meer sociaal gedrag te vertonen en houden zich sterker vast aan groepsnormen.⁴

¹ Kraut, Robert, et al. 'Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being?' *American Psychologist*, vol. 53, issue 9 (September 1998): p. 1017

² Nie, Norman, Lutz Erbring. *Internet and Society. A preliminary report*. Versie 17 februari 2000. SIQSS. 1 juni 2005. http://www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/Preliminary_Report.pdf

³ Nie, Norman, Lutz Erbring. *Internet and Society. A preliminary report*. Versie 17 februari 2000. SIQSS. 1 juni 2005. http://www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/Preliminary_Report.pdf

⁴ Benschop, Albert. 'Virtuele gemeenschappen. Bouwstenen voor een sociologie van het internet.' unpublished ms. (1997). Versie 16 juli 2004. 26 mei 2005. <http://www2.fmg.uva.nl/sociosite/websoc/netwerken.html>

In 2000 publiceert Axel Franzen een studie waaruit hele andere conclusies met betrekking tot de invloed van het internet op het sociale netwerk naar voren kwamen dan bij Kraut en Nie: Door het gebruik van internet verandert de grootte van het lokale sociale netwerk helemaal niet, noch heeft het een negatief effect op de tijd die men besteed aan vrienden. In tegendeel, er bleek zelfs uit dat de tijd die gependeed wordt op het internet ook positieve effecten kan hebben op de sociale netwerken van de respondenten.⁵

Ook het Pew Internet & American Life Project vond in hun winter studie van 2001 dat virtuele gemeenschappen een belangrijke ondersteunende rol speelden in de dagen na 11 september. Tevens toonde het onderzoek aan dat veel Amerikanen het internet gebruiken om hun band met hun lokale gemeenschap te verstevigen.

In dit paper wil ik de standpunten in het debat over de potentiële effecten van het internet op onze sociale netwerken uiteenzetten en de veranderingen daarin beschrijven. Hierbij zal de volgende stelling centraal staan: Het internet bevordert gelijkgestemde gemeenschappen.

Hiervoor zal ik in paragraaf één het begrip gemeenschap behandelen, waarbij de aandacht uitgaat naar de kenmerken van de offline gemeenschap en de kenmerken van de online gemeenschap en hoe deze twee zich tot elkaar verhouden. In paragraaf twee zal ik beschrijven hoe de virtuele gemeenschap kan dienen als vormer van een nieuwe offline gemeenschap. Tenslotte zal ik in de conclusie het debat kort samenvatten.

⁵ Franzen, Axel. 'Does the internet make us lonely?' *European Sociological Review*, vol. 16, nr. 4 (2000): p. 427

PARAGRAAF 1: DE GEMEENSCHAP

1.1 De offline gemeenschap

De mens is een sociaal groepswezen dat niet goed zonder zijn sociale netwerken kan. Deze sociale netwerken zijn van belang voor onze mentale gezondheid, carrière mogelijkheden, sociale ondersteuning en gemeenschapsbetrokkenheid.⁶ Deze gemeenschapsbetrokkenheid bestaat eigenlijk van nature, we worden immers geboren en getogen in allerlei soorten gemeenschappen zoals bijvoorbeeld die van het gezin, de familie, de straat, de school en het bedrijf.⁷ Communicatie staat aan de basis van sociaal handelen, wat leidt tot een gemeenschappelijke organisatie van onze sociale relaties.⁸

Maar wat is een gemeenschap nu precies? De sociologie houdt zich bij uitstek met deze vraag bezig, maar er is geen eenduidige definitie te vinden. Durkheim definieerde groepsidentiteit door middel van de gedeelde normen en waarden in een groep. We spreken dan in dat geval over gemeenschappen als een groep die gemeenschappelijke relaties, gedeelde waarden en gedeelde ruimten kent.⁹ Er wordt hier dus nog uitgegaan van de aanwezigheid op een bepaalde fysieke plek van een groep gelijkgestemde mensen. Betekent dat dan dat de virtuele gemeenschappen geen echte gemeenschappen zijn? Ook in de virtuele gemeenschappen zien we echter gemeenschappelijke relaties, gedeelde waarden en gedeelde ruimten, ware het niet dat dit geen fysiek tastbare ruimten zijn. Wellicht is het begrip gemeenschap aan herziening toe, waar ik in de volgende paragraaf op in zal gaan.

1.2 De online gemeenschap

In een van de eerste boeken over online/virtuele gemeenschappen, *The Virtual Community* van Howard Rheingold, vinden we de volgende definitie van de virtuele gemeenschap:

“Virtual communities are social aggregations that emerge from the Net when enough people carry on those public discussions long enough, with sufficient human feeling, to form webs of personal relationships in cyberspace.”¹⁰

⁶ Franzen, Axel. 'Does the internet make us lonely?' *European Sociological Review*, vol. 16, nr. 4 (2000): p. 427

⁷ Benschop, Albert. 'Virtuele gemeenschappen. Bouwstenen voor een sociologie van het internet.' unpublished ms. (1997). Versie 16 juli 2004. 26 mei 2005.
<http://www2.fmg.uva.nl/sociosite/websoc/netwerken.html>

⁸ Benschop, Albert. 'Virtuele gemeenschappen. Bouwstenen voor een sociologie van het internet.' unpublished ms. (1997). Versie 16 juli 2004. 26 mei 2005.
<http://www2.fmg.uva.nl/sociosite/websoc/netwerken.html>

⁹ Lister, Martin, et al. *New Media: A critical introduction*. Londen: Routledge, 2003: p. 147

¹⁰ Rheingold, Howard. *The virtual community. Homesteading on the electronic frontier*. Cambridge: MIT

Deze publieke discussies worden mogelijk gemaakt door computer-mediated-communicatie.

Rheingold stelt zelfs dat:

“...whenever CMC technology becomes available to people everywhere, they inevitably build virtual communities with it, just as microorganisms inevitably create colonies.”¹¹

CMC-technologieën zijn eigenlijk ontstaan als een bijproduct van het eerste computernetwerk, ARPANET. Dit ontstond in de jaren zeventig uit Amerikaans militair onderzoek om wetenschappers in staat te stellen data uit te wisselen. Al snel werden de communicatie mogelijkheden van het netwerk benut om sociale netwerken te bouwen die losstonden van tijd en ruimte. Al in 1968 voorspelden de onderzoeksdirecteuren van ARPA, Licklider en Taylor, het ontstaan van de virtuele gemeenschap en zij omschreven deze als volgt:

“In most fields they will consist of geographically separated members, sometimes grouped in small clusters and sometimes working individually. They will be communities not of common location, but of common interest...”¹²

Licklider zag hierbij een groot voordeel in de veronderstelling dat we niet langer verbonden zouden worden door geografische afstand, maar door gelijkwaardige interesses en doelen.¹³ Hier kunnen we tegenin brengen dat geografische afstand nog steeds wel degelijk een rol speelt bij virtuele gemeenschappen.

De socioloog Barry Wellman bedacht de term “glocalisatie”, waarmee hij de mogelijkheid van het internet aanduidt om zowel gebruikers te verbinden aan mensen ver weg als gebruikers meer te verbinden aan de plek waar ze wonen. Het internet biedt dus de mogelijkheid om mensen met dezelfde interesses te verbinden, onafhankelijk van hoe ver weg ze wonen, en de mogelijkheid om het contact te verhogen met al bestaande contacten en ons meer verbonden te voelen met hen.¹⁴ Tevens biedt het internet de mogelijkheid om bestaande gemeenschappen uit te breiden en online te versterken. Oude geografisch bepaalde gemeenschappen vormen dan de basis voor een nieuwe virtuele gemeenschap. Sanderson en Fortin concluderen in hun onderzoek naar community sites in Quebec en Baskenland dat 'geographical communities do not die in cyberspace, but in fact help shape it.'¹⁵ Benschop stelt dat:

Press, 2000: p. xx

¹¹ Rheingold, Howard. *The virtual community. Homesteading on the electronic frontier*. Cambridge: MIT Press, 2000: p. xx

¹² Rheingold, Howard. *The virtual community. Homesteading on the electronic frontier*. Cambridge: MIT Press, 2000: p. 9

¹³ Rheingold, Howard. *The virtual community. Homesteading on the electronic frontier*. Cambridge: MIT Press, 2000: p. 9

¹⁴ Horrigan, John. 'Online communities: Networks that nurture long-distance relationships and local ties.' Versie 31 oktober 2001. 26 mei 2005. http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Communities_Report.pdf

¹⁵ Simons, Jan. *Interface en cyberspace. Inleiding in de nieuwe media*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002: p. 263

Het belang van plaatsgebonden gemeenschappen is dus niet afgenomen, en lokale gemeenschapsactiviteiten zijn rijker, gevarieerder en intensiever waar elektronische en digitale communicatiemiddelen voorhanden zijn. Tegelijkertijd worden sociale contacten meer aangegaan op basis van interesses dan op grond van wortels in een plaatselijke gemeenschap.¹⁶

Dat geografische afstand wel degelijk zeer belangrijk zijn in virtuele gemeenschappen blijkt ook uit het feit dat sommige deelnemers van virtuele gemeenschappen elkaar graag willen ontmoeten. Hierbij geldt natuurlijk, dat hoe dicht men bij elkaar woont, hoe beter men in staat is elkaar te ontmoeten. Hier zal ik verder op ingaan in paragraaf twee, maar eerst zullen in de volgende paragraaf enkele belangrijke verschillen en overeenkomsten tussen de offline gemeenschap en de online gemeenschap uiteen gezet worden.

1.3 De verschillen en overeenkomsten tussen de offline gemeenschap en de online gemeenschap

We zagen al eerder dat het begrip gemeenschap wellicht aan herziening toe is door de opkomst van de virtuele gemeenschappen. Het oude begrip gaat namelijk uit van lijfelijke aanwezigheid in fysieke ruimtes en beiden zijn niet van toepassing op de nieuwe gemeenschappen. Zoals Benschop stelt draait het in de interactie niet zozeer om de lijfelijke aanwezigheid, maar de sociale aanwezigheid. Hierbij draait het om het gevoel dat iemand aanwezig is waarmee gecommuniceerd kan worden. Dit gevoel van aanwezigheid kan zowel tot stand komen door lijfelijke 'copresence' als door computergemedieerde 'telepresence'.¹⁷ We spreken over telepresentie als we het idee hebben dat we ons in dezelfde ruimte bevinden als degene waarmee we kunnen communiceren, zelfs wanneer we fysiek van diegene gescheiden zijn.¹⁸ Doordat we deze aanwezigheid als echt ervaren kunnen we ons verbonden voelen.

Dit gevoel van verbondenheid staat centraal in zowel de offline gemeenschap als de online gemeenschap en wordt gegenereerd door "sociaal kapitaal", de bereidheid en het vertrouwen dat nodig is om een gemeenschap op te zetten en te laten voortbestaan. Sociaal kapitaal verbindt de gemeenschap en bevordert samenwerking tussen de leden om wederzijds voordeel te behalen.¹⁹ Dit wederzijdse voordeel moet breed opgevat worden, het gaat hier niet

¹⁶ Simons, Jan. *Interface en cyberspace. Inleiding in de nieuwe media*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002: p. 264

¹⁷ Benschop, Albert. 'Virtuele gemeenschappen. Bouwstenen voor een sociologie van het internet.' unpublished ms. (1997). Versie 16 juli 2004. 26 mei 2005.
<http://www2.fmg.uva.nl/sociosite/websoc/netwerken.html>

¹⁸ Benschop, Albert. 'Virtuele gemeenschappen. Bouwstenen voor een sociologie van het internet.' unpublished ms. (1997). Versie 16 juli 2004. 26 mei 2005.
<http://www2.fmg.uva.nl/sociosite/websoc/netwerken.html>

¹⁹ Preece, Jenny. 'Supporting community and building social capital.' *Communications of the ACM*, vol. 45, nr. 4 (2002): p. 37

alleen om materieel voordeel, maar ook over immaterieel te behalen voordeel. Je kunt dan bijvoorbeeld denken aan “je beter voelen”, door het uitwisselen van verhalen met lotgenoten in een virtuele gemeenschap of bijvoorbeeld aan het uitwisselen van informatie. Dorine Andrews definieert gemeenschap dan ook als volgt:

“Community is no longer defined as a physical place, but as a set of relationships where people interact socially for mutual benefit.”²⁰

Een belangrijk verschil tussen de twee soorten gemeenschappen is dat je in de offline gemeenschap elkaar eerst tegenkomt, waarna je kunt besluiten elkaar eventueel te leren kennen. In de online gemeenschap is het echter omgekeerd en leer je elkaar eerst kennen waarna je kunt besluiten elkaar te ontmoeten. Dat sommige mensen besluiten elkaar ook te ontmoeten, staat vast en heeft daarmee ook directe invloed op ons zogenaamde offline leven.

In het standaard debat worden de offline gemeenschap en de online gemeenschap als opposities tegenover elkaar gezet. Maar is dit echter wel terecht? Wellman en Gulia merken terecht op dat de meeste hedendaagse offline gemeenschappen helemaal niet de urbane dorpen/steden weerspiegelen waar we elkaar allemaal kennen en waar we regelmatig oogcontact hebben. Tegenwoordig wonen we op een redelijke afstand van vrienden en familie waardoor we afhankelijk zijn van gemedieerde communicatievormen zoals de telefoon. Anderson spreekt dan ook in zijn boek *Imaged Communities* over de ingebeelde gemeenschap:

“All communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined.”²¹

We kunnen dus volgens Anderson slechts spreken over gemeenschappen als deze ook door een gemeenschappelijke acceptatie ervan in de hoofden van de leden ervan bestaan. Dit is dus van toepassing op zowel online gemeenschappen als offline gemeenschappen.

Wellman en Gulia zijn tevens van mening dat we de twee niet tegenover elkaar moeten zetten, omdat het we het internet niet moeten zien als een geïsoleerd fenomeen. Dit is een zeer terechte opmerking, omdat in het huidige debat de twee vaak als aparte dingen worden gezien. Er is veel onderzoek gedaan naar de gemeenschappen die online ontstaan en bestaan, maar vrij weinig onderzoek naar de effecten ervan op het offline sociale leven. Virtuele gemeenschappen kunnen echter een enorme invloed kunnen hebben op het offline sociale leven. Offline gemeenschappen kunnen niet alleen online worden gebracht en daarmee versterkt worden, maar online gemeenschappen kunnen ook offline sterke gemeenschappen gaan vormen zoals in de volgende paragraaf beschreven wordt.

²⁰ Andrews, Dorine. 'Audience-specific online community design.' *Communications of the ACM*, vol. 45, nr. 4 (2002): p. 64

²¹ Bakardjieva, Maria. 'Virtual togetherness: an everyday-life perspective.' *Media, Culture & Society*, vol 25 (2003): p. 293

PARAGRAAF 2: DE VIRTUELE GEMEENSCHAP ALS VORMER VAN NIEUWE OFFLINE GEMEENSCHAPPEN

Gemeenschappen worden gekenmerkt door gemeenschappelijke relaties, gedeelde waarden en gedeelde ruimten. De gedeelde ruimten online zijn niet langer een geografische plek, maar een cognitieve en sociale plek.²² Deze gedeelde ruimtes worden gekenmerkt door zogenaamde “topics”, oftewel gedeelde interesses. Deze ruimtes met gedeelde interesses kunnen gemeenschappen gaan vormen.

Er kunnen online gemeenschappen ontstaan als substitutie van of aanvulling/versterking op de offline gemeenschap. Er ontstaan echter ook compleet nieuwe gemeenschappen die niet gekoppeld zijn aan bestaande gemeenschappen. Deze ontstaan wederom uit allerlei verschillende interessegebieden. Een voorbeeld van een gemeenschap die online is begonnen, maar zich offline heeft voortgezet is die van de gemeenschap die is ontstaan rondom de website www.bookcrossing.com.²³ Dergelijke gemeenschappen zijn ontzettend populair, hetgeen we onder andere weerspiegeld zien in de Amerikaanse statistieken. In 2001 participeerde 84% van de Amerikaanse internetgebruikers in virtuele gemeenschappen, waarvan 79% procent aangaf in ieder geval met één bepaalde groep regelmatig contact te hebben. In de studie geeft 60% aan e-mail te gebruiken als communicatievorm met de gemeenschap, waarvan 43% van de gebruikers meerdere malen per week e-mailt.²⁴ Dit onderzoek stamt uit 2001 toen list-serv een populaire manier was om via e-mail te communiceren. Tegenwoordig zijn online fora ontzettend populair doordat het een gestructureerde weergave van gesprekken kan bieden, die bovendien per onderwerp zijn gesorteerd.

Dergelijke online fora vinden we ook binnen de Bookcrossing gemeenschap die op dit moment bestaat uit wereldwijd uit ongeveer 360.000 leden, waarvan 4500 Nederlandse leden. De leden houden onderling contact via verscheidene fora, die geordend zijn op onderwerp en op taal. Zo kent de website ook een Nederlandstalig forum waarop bijna 100 actieve leden terug te vinden zijn. Deze leden vinden elkaar door middel van een gedeelde interesse, boeken. Op het forum worden zeer veel uiteenlopende dingen besproken: van boekenrecensies, tot het

²² Rheingold, Howard. *The virtual community. Homesteading on the electronic frontier*. Cambridge: MIT Press, 2000: p. 51

²³ Bookcrossing is het vrijlaten van een boek “in het wild” met de hoop dat het door een ander gevonden wordt en na het melden en het lezen ervan weer verder zal reizen. Na het registreren van een boek via de website kan de reis van het boek gevolgd worden. Er worden niet alleen boeken in het wild losgelaten, maar er worden ook onderling boeken geruild of doorgestuurd waarbij het boek uiteindelijk weer terugkomt bij zijn oorspronkelijke eigenaar. Voor meer informatie zie: www.bookcrossing.com

²⁴ Horrigan, John. 'Online communities: Networks that nurture long-distance relationships and local ties.' Versie 31 oktober 2001. 26 mei 2005. http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Communities_Report.pdf

uitwisselen van boeken, tot het uitwisselen van tips om boeken vrij te laten, tot wat je op dit moment leest, tot niet-boeken-gerelateerde onderwerpen als wat at je als avondeten? De leden ontmoeten elkaar ook regelmatig buiten de website om, in allerlei Nederlandse steden, om boeken te ruilen of samen boeken los te laten. Vrijwel maandelijks is er ergens in Nederland een ontmoeting van Nederlandse bookcrossers, waar tientallen mensen op af komen. Het is zowel online als offline een zeer levendige en verbonden gemeenschap, waarvan de leden elkaar steeds beter leren kennen. Hierdoor is zelfs een trend zichtbaar waarbij het aantal forumposts steeds minder over boeken gaat en steeds meer over persoonlijke zaken. We zien hier dus een duidelijke vermenging van de online en offline sociale netwerken binnen een gemeenschap.

CONCLUSIE

Zoals in de inleiding al werd gesteld is de mens een sociaal wezen dat niet zonder zijn sociale netwerken kan. Deze werden in eerste instantie bepaald door de geografische nabijheid, maar door de opkomst van de massamedia werd het echter mogelijk te communiceren met mensen die zich verder van ons vandaan bevonden. De sociale netwerken in de vorm van gemeenschappen werden nu niet langer alleen geografisch bepaald, maar door gelijkwaardige interesses.

Over de effecten van het internet op onze sociale netwerken bestaan uiteenlopende meningen. Aan de ene kant zijn er critici die van mening zijn dat het internet zorgt voor verminderd contact met onze reeds bestaande sociale netwerken en aan de andere kant zijn er de critici die van mening zijn dat het internet bestaande contacten kan verstevigen en kan zelfs kan bijdragen aan nieuwe (langdurige) contacten. Een belangrijk punt in het debat is het waardeoordeel dat wordt gegeven over de online contacten/gemeenschappen. De vraag die hierbij gesteld wordt is of het contact binnen de virtuele gemeenschappen van dezelfde waarde is als het contact binnen de offline gemeenschappen.

Dergelijke vragen en meer onderzoek naar de integratie van de online netwerken in onze offline netwerken en omgekeerd houden de discussie over virtuele gemeenschappen springlevend.

BIBLIOGRAFIE

- Andrews, Dorine. 'Audience-specific online community design.' *Communications of the ACM*, vol. 45, nr. 4 (2002): p. 64
- Bakardjieva, Maria. 'Virtual togetherness: an everyday-life perspective.' *Media, Culture & Society*, vol 25 (2003)
- Benschop, Albert. 'Virtuele gemeenschappen. Bouwstenen voor een sociologie van het internet.' unpublished ms. (1997). Versie 16 juli 2004. 26 mei 2005.
<http://www2.fmg.uva.nl/sociosite/websoc/netwerken.html>
- Franzen, Axel. 'Does the internet make us lonely?' *European Sociological Review*, vol. 16, nr. 4 (2000)
- Horrigan, John. 'Online communities: Networks that nurture long-distance relationships and local ties.' Versie 31 oktober 2001. 26 mei 2005.
http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Communities_Report.pdf
- Kraut, Robert, et al. 'Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being?' *American Psychologist*, vol. 53, issue 9 (September 1998): p. 1017-1031
- Lister, Martin, et al. *New Media: A critical introduction*. Londen: Routledge, 2003
- Nie, Norman, Lutz Erbring. *Internet and Society. A preliminary report*. Versie 17 februari 2000. SIQSS. 1 juni 2005.
http://www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/Preliminary_Report.pdf
- Preece, Jenny. 'Supporting community and building social capital.' *Communications of the ACM*, vol. 45, nr. 4 (2002): p. 37
- Rheingold, Howard. *The virtual community. Homesteading on the electronic frontier*. Cambridge: MIT Press, 2000
- Simons, Jan. *Interface en cyberspace. Inleiding in de nieuwe media*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002